

Kronik Hastalığa Sahip Bireylerin Covid-19 Salgını Sürecine İlişkin Algıları ve Deneyimleri: Nitel Bir Araştırma

The Perceptions and Experiences of the Individuals with Chronic Diseases Related to Covid-19 Pandemic Period: A Qualitative Study

Sayra LOTFİ¹, Aydın Olcay ÖZKAN², Ceren AKAR³

¹ Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Yüksekokulu Sosyal Hizmet Bölümü, slotfi@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3352-0152

² Öğr. Gör., İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, aoozkan@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7093-2485

³ Lisans Öğrencisi, İstanbul Medipol Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, cerenakar.c@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7387-8303

Başvuru: 07.08.2021
Kabul: 18.10.2021

Atıf: Lotfi, S., Özkan, A. O. ve Akar, C. (2021). Kronik hastalığa sahip bireylerin Covid-19 salgını sürecine ilişkin algıları ve deneyimleri: Nitel bir araştırma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, Covid-19 Özel Sayı Cilt 1, 47-67. DOI: 10.33417/tsh.979969

ÖZET

Bu araştırmada; kronik hastalığa sahip bireylerin COVID-19 salgını sürecine ilişkin algılarının ve deneyimlerinin keşfedilmesi amaçlanmaktadır. Fenomenolojik yaklaşımın tercih edildiği çalışmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ve kartopu örnekleme kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu kronik hastalığa sahip olan ve pandemi sürecini deneyimleyen 13 birey oluşturmaktadır. Çalışma grubu ile yarı yapılandırılmış görüşme tekniğine bağlı kalınarak çevrimiçi platformda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerin analizinde NVivo 12 programı kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analizler sonucunda kronik hastalığa sahip bireylerin pandemi algıları, pandeminin getirdiği değişimler ve öneriler temaları ortaya konmuştur. Araştırma sonuçları kronik hastalığa sahip bireylerin Covid-19 pandemisine ilişkin algılarının genel itibarıyla olumsuz olduğunu ve pandemi sürecinde karamsarlığa kapıldıklarını ortaya koymaktadır. Sağlık hizmetlerine erişim problemleri, ilaç temini noktasında yaşanan zorluklar, rutin sağlık kontrollerinde meydana gelen aksaklıklar kronik hastalığa sahip bireyler açısından önemli sağlık problemlerinin başında gelmektedir. Kronik hastalığa sahip bireylerin sosyal yaşamlarında ve çalışma hayatlarında da olumsuz seyir gösteren bir sürecin yaşandığı görülmekte ve bu noktada kronik hastalığa sahip bireyler yaşamış oldukları tüm bu sorunlar ile ilgili olarak devlet eliyle sağlanacak sosyal yardımların ve gerçekleştirilecek düzenlemelerin önemine vurgu yapmaktadırlar. Bu sonuçlar bağlamında sosyal hizmet uzmanlarının kronik hastalığa sahip bireylere yönelik olarak güçlendirme ve psikososyal destek çalışmalarını gerçekleştirmeleri, toplumsal düzeyde ise konuya ilişkin farkındalığı artıracak çalışmalar yürütmeleri beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Covid-19, kronik hastalık, kronik hastalığa sahip birey, sosyal hizmet

ABSTRACT

This study; it is aimed to explore the perceptions and experiences of individuals with chronic diseases regarding the COVID-19 epidemic process. In this study has been preferred among the purposive sampling methods the criterion and the snowball sampling have been preferred and the phenomenological approach has been used. The working group of this study constitutes 13 participants with chronic diseases experiencing pandemic period. The interviews was carried out on online platforms by holding to semi-structured interview technique. While analyzing obtained data NVivo 12 program have been used. In the results of the carried out analyzes of the pandemic perceptions of the individuals with chronic diseases and the changes brought about by the pandemic and suggestions have been produced. The results of the researches have put forth that the perceptions of the individuals with chronic diseases have generally been negative about the Covid-19 pandemic and they got depressed during the pandemic. The problems like reaching healthcare services, the difficulties supplying medicine, the glitches about routine health controls are leading healthcare problems.

Individuals with chronic diseases have a negative period in their social and work lives, and at this point they emphasized the importance of social help and the regulations by the states about all of the problems they experienced. In the context of these results, social workers are expected to carry out empowerment and psychosocial support activities for individuals with chronic diseases, and to carry out studies that will increase awareness on the subject at the social level.

Keywords: Covid-19, chronic diseases, the individuals with chronic diseases, social work

GİRİŞ

Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan kentinde Aralık ayı itibarıyla baş gösteren ve zatürre ile benzer belirtiler taşıyan vakaların, etiyojisi bilinmeyen bir virüsten kaynaklandığı tespit edilmiştir. Nitekim, 7 Ocak 2020'de Çin yetkilileri de bu vakaların yeni bir koronavirüs çeşidinden kaynaklandığını dünyaya duyurmuştur. Vakaların çıkış noktasının ise, Wuhan şehrindeki bir deniz ürünleri pazarı olduğu açıklanmıştır (World Health Organization, 2020a). Devam eden süreçte, tanı konulan vaka sayısı gün geçtikçe artış göstermiş ve virüs dünya geneline yayılmıştır. Devletlerin ulusal ve uluslararası tedbirler almasının zorunlu hale geldiği bu küresel kriz, 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından "Covid-19 Pandemisi" olarak nitelendirilmiştir (World Health Organization, 2020a: 1).

Bu gelişmelere paralel olarak, sağlık profesyonelleri yeni tip koronavirüs üzerinde araştırmalara yoğunlaşmış ve edinilen bulgular dünya kamuoyuna aktarılmıştır. Ulaşılan bilgiler doğrultusunda, bu virüsün belirli insan grupları üzerinde olumsuz ve ölümcül etkilerinin daha fazla olduğu belirtilmiştir (Cheng ve ark., 2007; Stainsby ve ark., 2011). Özellikle dezavantajlı kesim konumundaki insan gruplarının, 65 yaş üstü bireyler ve kronik hastalar olduğu kamuoyuna ilan edilmiştir (Yanardağ ve Selçuk, 2020). Örneğin; hipertansiyon, diyabet, kardiyovasküler ve solunum sistemi hastalıklarına sahip kişilerin hassas grup içerisinde yer aldığı ifade edilmiştir (Akalu ve ark., 2020; World Health Organization, 2020b). Bu çalışmalar neticesinde, yetkili makamlar bu kişilerin virüsten korunması için önleyici tedbirler almıştır (İçişleri Bakanlığı Genelgesi, 2020). Ancak alınan bu tedbirler, kronik hastalığa sahip bireyleri virüsün olumsuz etkilerinden korusa da uzun vadede fiziksel, ruhsal ve sosyal sağlıkları ile ekonomik durumları üzerinde birtakım olumsuz çıktılar meydana getirmiştir. Normal şartlarda dahi tam bir iyilik haline sahip olamayan kronik hastalar için bu durum ciddi bir dezavantaj olarak görülmüştür (Sandalcı ve ark., 2020).

Kronik hastalık, bireylerin yaşam tarzını ciddi boyutlarda etkileyen bir durumdur. Kişide meydana gelen bir hastalığa "kronik" adını verebilmek için; üç ay ve daha uzun bir zaman dilimi boyunca süregelmeye, yavaş ilerlemeye ve birden çok risk faktörü barındırması gerekmektedir (Kubat Bakır ve Akın, 2019). Ayrıca, birçok kronik hastalığın teşhisinin zor, tedavisinin ise olanaksız olduğunu söylemek mümkündür. Bunun nedeni, hastalık belirtilerinin devamlılığının olmaması, sıklık ve yoğunluklarının değişebilmesidir. Örnek vermek gerekirse; kalp hastalıkları, onkolojik hastalıklar, hipertansiyon, kronik böbrek yetmezliği veya diyabet gibi kronik hastalıklar erken teşhis ve tedavi edilmediğinde ilerlemekte ve kötüleşebilmekte iken; Lupus ve Multipl Skleroz (MS) hastalığı gibi diğer hastalıkların ise atak ve dincilik dönemleri bulunmaktadır. Ancak tedavisi olmasa dahi, hastalık semptomlarının azaltılması ve kalıcı hasarların önlenmesi için genel tetkiklerin yapılması önem arz etmektedir. Aksi halde hastalık süreci olumsuz yönde seyredebilmektedir (Norman ve Ruescher, 2009). Bu noktada Covid-19 açısından kronik hastaların durumu analiz edildiğinde ise pandeminin uzun süre devam etmesi ve geniş kitlelere yayılmış olması kronik hastalığı bulunan

bireylerin tedavilerinin aksamasında etkili olmuştur. Nitekim gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ölüm oranlarının artmasında kronik rahatsızlıkların büyük bir yer tuttuğu gözlemlenmektedir (World Health Organization, 2020a).

Covid-19 salgını, sağlık hizmetlerinin yeterliliği konusunda ülkelerin hazırlıksız olduğunu gözler önüne sermiştir (Cantekin ve Arpacı, 2020). Tüm ülkelerde pandemi sonrası sağlık sektörünün üzerinde yoğun talep oluşmuş ve bu talepler karşısında hazırlıksız olan ülkelerde vatandaşların sağlık ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri güç hale gelmiştir. Hükümetler ise bu noktada, sağlık sisteminin üzerindeki yükü hafifletmek ve krizin etkilerini en aza indirmek için karantina gibi kitlesel kısıtlamalara yönelmiştir. Ancak yine de pandemi nedeniyle hastanelerdeki doluluk oranları ve sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan kısıtlamalar bireyler nezdinde birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir (Yavuz, 2020). Özellikle kronik hastaların toplumdaki dezavantajlı konumlarının derinleştiği gözlemlenmiştir. Hayatının her döneminde tetkik ve tedavilere ihtiyaç duyan kronik hastalar nüfus içerisinde bu eksikliği en ciddi biçimde hisseden grup olmuştur. Bu kişilerin yaşam koşullarını iyileştirmek, ülkelerin sosyal politika ağlarının gücü ve bunların geliştiricisi ve uygulayıcısı olan sosyal hizmet uzmanlarının etkinliği ile mümkündür. Sosyal hizmet mesleği; “Kişi ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunluklarının giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunlarının önlenmesi ve çözümlenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetler bütünüdür.” (Sosyal Hizmetler Kanunu, 1983) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdan hareketle:

- Doğumları itibari ile kronik hastalığa sahip biçimde hayatını sürdüren bireylerin; pandemi koşulları ile maddi, manevi ve sosyal anlamda yaşamış oldukları olumsuzlukları gidermek ve ihtiyaçlarını karşılamak,
- Bu bağlamda yaşayacakları sosyal sorunları öngörerek koruyucu ve önleyici müdahale planları uygulamak,
- Kronik hastalığa sahip bireylerin; pandeminin sebep olduğu hayat standartları üzerindeki değişimlerini göz önünde bulundurarak, uyum sağlamlarına yardımcı olmak ve yaşam kalitelerini artırmak, doğrudan sosyal hizmet mesleğinin görev alanına tezahür etmektedir.

Ulusal düzeydeki sosyal hizmet literatürü incelendiğinde; Covid-19 pandemisi sürecinde farklı türlerde kronik hastalılara sahip bireylerin yaşadıkları sorunları ve sosyal hizmet müdahalelerini konu edinen kapsamlı bir özgün araştırma ve değerlendirme yapılmamış olması dikkat çekmektedir. Türkiye’de sosyal hizmet alanında kronik hastalığa sahip bireylere yönelik gerçekleştirilen çalışmaların bazılarının pandemi süreci öncesinde yayımlandığı ve bu bireylerin karşılaşmış oldukları problemler ve bu problemlere yönelik olarak gerçekleştirilebilecek sosyal hizmet müdahaleleri konularını içerdiği gözlemlenmektedir (Aykara ve Akçay, 2010; İçağasioğlu Çoban, 2016; Pak, 2017). Pandemi sürecinde gerçekleştirilen bazı çalışmaların ise özgün bir araştırma yerine derleme çalışmalar şeklinde tasarlandığı (Aydın Engin ve ark., 2021; Kara, 2020) veya belirli

bir kronik hastalık türünü odak alarak (Yanardağ ve ark., 2021) yürütüldüğü görülmektedir. Bu bireylerin sorunlarının çoğunlukla tıbbi sosyal hizmet alanı temelinde değerlendirildiği ve bununla birlikte hasta olan bireylerin iyilik halini artırma amacı güdüldüğü söylenebilir. Ancak hasta olan ve sağlık hizmetlerine erişim sağlayan bireylerin fiziksel, psikolojik ve sosyal sağlığını değerlendirmek de önem arz etmektedir. Bu durum dikkate alınmadığı takdirde, pandemi sürecinin bu kişiler üzerinde diğer insanlara kıyasla daha kötü sonuçlar doğuracağı söylenebilir. Bu nedenle, kronik hastalığa sahip bireylerin Covid-19 pandemisi sürecine dair deneyimleri, değerlendirmeleri ve beklentilerini saptamak, sosyal hizmet mesleğinin koruyucu-önleyici müdahaleleri açısından önem taşımaktadır. Buradan hareketle, bu araştırmada ile kronik hastalığa sahip bireylerin Covid-19 salgını sürecine ilişkin algılarının ve deneyimlerinin derinlemesine bir ele alış ile sosyal hizmet perspektifinden incelenmesi hedeflenmektedir.

Araştırmanın problemi, Türkiye’de Covid-19 pandemisi sürecini deneyimleyen kronik hastalığa sahip bireylerin karşılaşmış oldukları sorunları, pandemi sürecinin hayatları üzerinde yarattığı değişimleri ve bu bireylerin pandemiyi nasıl algıladıklarını konu edinen özgün araştırma niteliğindeki bir akademik çalışmanın ulusal düzeyde sosyal hizmet literatürüne kazandırılmamış olmasıdır. Bu çalışmanın genel amacı; kronik hastalığa sahip bireylerin pandemi sürecine ilişkin deneyimlerini ve algılarını keşfetmektir. Bu genel amaç bağlamında araştırmanın alt amaçları aşağıdaki sorularla ifade edilmektedir:

- Covid-19 pandemisi kronik hastalığa sahip bireylerin yaşamlarında ne gibi değişikliklere yol açmıştır?
- Covid-19 pandemisi sürecinde kronik hastalığa sahip bireylerin ihtiyaçları ve beklentileri nelerdir?

YÖNTEM

Kronik hastalığa sahip bireylerin Covid-19 salgını sürecine ilişkin algılarının ve deneyimlerinin derinlemesine bir ele alış ile sosyal hizmet perspektifinden incelenmesini amaçlayan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu araştırmada araştırma öznelerinin doğal bir sürece ilişkin olarak deneyimlerini, ona atfetmiş oldukları anlamı veya yorumlamalarını incelemeye yönelik ilgi duyulduğundan nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur (Krysiak ve Finn, 2010). Aynı zamanda araştırma kapsamında öznelerin pandemi olgusuna yönelik olarak deneyim ve algılarının derinlemesine anlaşılabilmesi adına olgu bilim (fenomenoloji) yaklaşımdan faydalanılmıştır. Nitekim bu yaklaşım, insanların bazı fenomenleri ne şekilde tanımladıkları, onu nasıl algıladıkları, ilgili fenomenin onlara ne hissettirdiği, fenomene dair yargıları, başkalarıyla onun hakkında hangi paylaşımlarda buldukları ile ilgili olarak özenli ve kapsayıcı bir kavrayış ve açıklama gerektirmektedir (Patton, 2001).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu kronik hastalığa sahip olan ve pandemi sürecini deneyimleyen 13 birey oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ve kartopu örnekleme kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme sınırlı kaynaklara sahip araştırmacının, üzerinde çalışmakta olduğu konu hakkında bilgi sunumu açısından zengin kişilerle görüşme sağlayabilmek ve daha doyurucu bir veri toplama süreci gerçekleştirebilmek adına belirli bir amaç doğrultusunda özne seçimine gittiği bir örnekleme yöntemidir (Patton, 2001: 46).

Ölçüt örnekleme kapsamında araştırmada özne olabilmek adına herhangi bir kronik hastalığa sahip olma koşulu aranmıştır. Ayrıca çalışma kapsamında ulaşılan ilk bireyin çevresinde benzer koşulu taşıyan ve bu konuda zengin bilgiye sahip diğer bireylere yönlendirmesi yoluyla kartopu örnekleme tekniğine bağlı kalınarak diğer öznelere ulaşılmıştır. Bu noktada araştırma özenelerinin on üç kişiden oluşması durumu, nitel araştırmalarda gerçekleştirilen veri toplama sürecinde, elde edilen verilerin doygunluk noktasına ulaşmasının doğal bir sonucudur. Nitekim çalışma kapsamında görüşme sürecine dahil edilen her bir yeni öznenin, daha önce görüşme sağlanan öznelerle ortak öğeleri içeren yanıtlar sunmaları ve bir süre sonra yanıtların tekrar niteliği taşıması doygunluk noktasının önemli bir göstergesi olmuştur.

Çalışma grubunu oluşturan öznelerin sosyodemografik özelliklerine Tablo-1'de detaylı olarak değinilmiştir. Araştırmaya katılım sağlayan bireylerin anonimlikleri korunmuş ve bireyler renk isimleri şeklinde kodlanmıştır.

Tablo 1. Öznelerin Sosyodemografik Özellikleri

	Yaş	Cinsiyet	Medeni Durum	Eğitim Durumu	Gelir Durumu	Hastalık Süresi	Hastalık Türü
Turuncu	50	Kadın	Evli	İlkokul	Orta	3 yıl	Hipertansiyon
Lila	40	Kadın	Evli	Önlisans	Orta	2 buçuk yıl	Diyabet
Pembe	30	Kadın	Bekar	Lisansüstü	Orta	25 yıl	Alerjik astım
Yeşil	44	Erkek	Evli	Lise	Orta	1 yıl	Hipertansiyon
Sarı	29	Erkek	Bekar	Üniversite öğrencisi	Orta	Doğuştan	Kronik böbrek yetmezliği
Mavi	13	Kadın	Bekar	Ortaokul öğrencisi	Orta	Doğuştan	Kronik nefes darlığı
Turkuaz	48	Kadın	Evli	Lise	Orta	12 yıl	Kronik böbrek yetmezliği
Kırmızı	49	Erkek	Evli	Lise	Orta	13 yıl	MS (Multiple Skleroz)
Haki	65	Erkek	Evli	İlkokul	Orta	2 buçuk yıl	Tiroid kanseri
Beyaz	53	Kadın	Evli	Lise	Orta	13 yıl	Lupus
Siyah	15	Erkek	Bekar	Lise öğrencisi	Orta	3 yıl	Diyabet
Mor	48	Erkek	Evli	Ortaokul	Orta	10 yıl	Diyabet
Bordo	14	Erkek	Bekar	Lise öğrencisi	Orta	Doğuştan	Alerjik astım

Öznelerin 6'sı kadın 7'si erkektir. Öznelerin yaşları 13 ila 65 yaş arasında değişmektedir ve kronik hastalığa sahip olma süreleri değişkenlik göstermektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırma verileri, araştırmanın amacına uygun veriler elde edebilmek adına yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak toplanmıştır. Bu kapsamda araştırmacılar tarafından veri toplama aracı olarak 11 sosyodemografik sorunun ve araştırmanın konusuyla doğrudan ilgisi bulunan 12 açık uçlu sorunun yer aldığı yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Veri toplama aracının içerik geçerliliği açısından değerlendirilmesi adına yarı yapılandırılmış görüşme formu 3 uzmanın görüşüne sunulmuştur (Enfeksiyon hastalıkları uzmanı, tıbbi sosyal hizmet alanında görev yapan bir sosyal hizmet uzmanı, sosyal hizmet bölümünde doktor öğretim üyesi olarak görev yapmakta olan ve ders verme yetkinliğine sahip bir sosyal hizmet akademisyeni). Uzmanlardan gelen geri bildirimler ışığında, yarı yapılandırılmış görüşme formu üzerinde revizyonlar gerçekleştirilmiş ve form araştırmada kullanılan son haline ulaşmıştır. Form içeriğindeki sorular, başta sosyodemografik özellikleri olmak üzere öznelerin; pandemi sürecini nasıl tanımladıkları, pandemi sürecine ilişkin olarak neler hissettikleri, ne gibi sorunlarla karşılaştıkları, bu süreçte nelere ihtiyaç duydukları, pandemi sürecinde yetkililerden beklentileri gibi farklı konu başlıkları hakkında bilgi toplama amacına hizmet etmektedir. Yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan soruların görüşme esnasında yetersiz kaldığı durumlarda, araştırmacı tarafından sondaj sorulardan faydalanılmıştır.

Veri Toplama Süreci

Veri toplama sürecine başlamadan önce İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 16.07.2020 tarihli ve 43037191-604.01.01-E.23952 sayılı etik kurul onayı alınmıştır. Etik kurul onayının alınmasının ardından araştırma verileri Aralık 2020 ile Ocak 2021 tarihleri arasında toplanmıştır. Veri toplama süreci kapsamında gerçekleştirilen görüşmeler, pandemi şartları da dikkate alınarak telefon kullanımı yoluyla görüntülü görüşmeler şeklinde sürdürülmüştür. Görüşmelere başlamadan önce tüm bireylere yönelik olarak araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında gerekli bilgilendirme sağlanmış, görüşmelerin kayıt altına alınacağı bilgisi sunularak bu kayıtların araştırmacılar tarafından şifrelenmiş bir klasör içerisinde harici bir diske aktarılarak gizli tutulacağı ve korunacağı bilgisi sunulmuştur. Bu kayıtların araştırmacılar tarafından sadece bilimsel bir çalışma kapsamında değerlendireceği ve analize tabi tutulacağı, herhangi bir şekilde üçüncü taraf kişi veya kurumlarla paylaşılmayacağı taahhüdünde bulunulmuştur. Bu bağlamda araştırma öznelerinin bilgilendirilmiş onamları alınmış ve çalışmaya gönüllü katılımları gerçekleştirilmiştir. On sekiz yaşından küçük özneler için araştırma hakkındaki bilgilendirmeler görüşme öncesi ve görüşme sırasında kendilerine eşlik etmekte olan ebeveynlerine (anne veya baba) de sağlanmış, bu bireyler şahsi onaylarının yanı sıra velilerinin de onayları ve bilgisi dahilinde çalışmaya gönüllü olarak katkı sunmuşlardır. 18 yaşından küçük bireylerle gerçekleştirilen görüşmelerde araştırma sorularının daha anlaşılır kılınabilmesi adına velilerin de desteği alınmış, gerek görüldüğü

yerlerde veliler de görüşme sürecine aktif şekilde dahil olarak soruların anlaşılabilmesine katkı sunmuşlardır. Gerçekleştirilen görüşmelerde görüntülü görüşme kaydı alınmamış, mobil telefona kurulumu sağlanan program aracılığıyla yalnızca ses kaydı alınmıştır.

Kartopu örnekleme yönteminin kullanıldığı çalışmada, kendisiyle görüşme sağlanan bireylerin, araştırmacıyı diğer gönüllü bireylere yönlendirmesiyle birlikte veri toplama süreci gerçekleşmiştir. Görüşmelerde iki araştırmacı yer almış, araştırmacılardan biri görüşme sürecini yürütürken diğer araştırmacı gözlemci olarak kendisine eşlik etmiştir. Görüşmeler yaklaşık olarak 25 dakika ile 30 dakika arasında sürmüştür ve her katılımcı ile bir kez görüşme sağlanmıştır. Görüşmelerin çevrimiçi platformdan faydalanılarak gerçekleştirilmesine ve görüşmelerde mobil telefon kullanımına bağlı olarak görüşme süreleri kısa olabilmektedir. Nitekim bu görüşme süreleri, farklı çalışmalarda da görülebileceği üzere (Akgül Gök ve Ölmez, 2021; Aydos ve Köksal-Akyol, 2020; Özdemir-Ocaklı ve Duyan, 2020) katılımcıların fenomene ilişkin deneyimlerini ve algılarını yansıtılabilmeleri açısından yeterli olabilmektedir. Çalışma kapsamında görüşmeler sırasında ses kaydı alınmasına itiraz eden özne olmamıştır. Öznelerin cevaplarının birbirini tekrar eden bir hal almasına bağlı olarak verilerin belirli bir doygunluğa ulaştığı anlaşılmış ve veri toplama sürecine son verilmiştir.

Verilerin Analizi

Kronik hastalığa sahip bireylerle gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilen veriler deşifre sürecine tabi tutulmuş, bu süreç içerisinde ses kayıtları yazılı metinler haline getirilmiştir. Elde edilen veriler, NVIVO 12 programı kullanılarak, betimsel analiz ile değerlendirilmiştir. Betimsel analiz kapsamında görüşülen bireylerin duygu ve düşünceleri doğrudan alıntılar şeklinde sunulmuş, öznelerin ifadeleri olduğu gibi aktarılmıştır (Kümbetoğlu, 2005). Bu noktada verilerin analizi sürecinde ilk olarak verilerin daha küçük birimler şeklinde kodlanması süreci gerçekleştirilmiş, bu kodlar bir üst tema altında birleştirilmiş ve bu üst temaların bir araya getirilmesiyle merkezi temalar belirlenmiştir. Belirlenen temalar bağlamındaki öznelere ait paylaşımlar, herhangi bir değişiklik yapılmaksızın doğrudan alıntılar şeklinde sunulmuştur. Veri analizi sonucunda ulaşılan temalar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Veri Analizi Sonucunda Ulaşılan Temalar

Tema	Alt Tema
Kronik Hastalığa Sahip Bireylerin Pandemi Algıları	-
Pandeminin Getirdiği Değişimler	Sosyal Yaşam Üzerindeki Etkiler Sağlık Hizmetlerine Etkileri Psikolojik İyilik Hali Üzerindeki Etkiler Ekonomik Yönden Etkileri
Kronik Hastalığa Sahip Bireylerin Önerileri	Sağlık Düzenlemelerine İlişkin Paylaşımlar Sosyal Yardıma İlişkin Görüşler

BULGULAR

Bu bölümde araştırmaya katılım sağlayan kronik hastalığa sahip 13 bireyin paylaşımları sonucu elde edilen verilere yer verilmiştir. Bu noktada etik ilkeler gözetilerek öznelerin isimleri verilmemiş, bilgiler özneleri renk isimleri şeklinde kodlamak suretiyle paylaşılmıştır.

Kronik Hastalığa Sahip Bireylerin Pandemi Algıları

Araştırmadan elde edilen sonuçlar kapsamında, kronik hastalığa sahip bireylerin Covid 19 pandemisi sürecine ilişkin olarak farklı algı ve deneyimlere sahip oldukları görülmüştür. Bu noktada öznelerin pandemi sürecine ilişkin algılarının ağırlıklı olarak olumsuz yönde olduğu gözlemlenmiştir.

“Mesela çok zor anlar yaşıyoruz. Mesela tedirginiz, biz virüs almadık ama kronik hasta olarak tedirginim yani dışarı çıkmamaya gayret ediyorum, mesafeli olmaya gayret ediyorum. O yüzden bunları yapmak zorundayım, tabi zorluğu da var, zor.” (Turuncu)

“Covid-19 dünya çapında görülen bir hastalık biliyorsunuz Çin’ de ilk vakalar tespit edilmişti. Bununla ilgili tabii bulaş süresi çok yüksek bir hastalık ve tedavisi aşısı henüz geliştirilmediği için bütün dünyayı şu an ekonomik ve sosyal olarak tehdit eden bir hastalık olarak görüyorum.” (Yeşil)

Özneler, görüşlerine yer verildiği üzere Covid-19 pandemisinin etiyojisi, gelişim evreleri ve geldiğimiz noktadaki küresel ve ulusal etkileri hakkında genel geçer bilgilere hakimdir. Bu noktada öznelerin pek çoğunun Covid-19 pandemi hakkında yeterli düzeyde bilgiye sahip olduğu ifade edilebilmektedir. Pandemiye dair algıları hakkında görüş bildirirken çoğunlukla karamsar bakış açısına sahip oldukları anlaşılan öznelerin, yer yer kararsızlık durumu içerisinde olduklarını yansıtan ifade kullanımları da mevcuttur.

“Vakalar yükseldikçe artık korkmaya başladık. Ve çoğu insan bu durumda bilinçli değil. Bilinçli olarak bu süreci yenebileceğimize inanıyorum. Bu süre içinde insanlar karantinada kendine daha çok vakit ayırabildi. Bu onların avantajları oldu. Ve kendi değerlerini anlayabildiler.” (Mavi)

Bazı öznelerin ise sahip olmuş olduğu kronik hastalık türüne bağlı olarak pandemi sürecine ilişkin belirgin şekilde olumlu bir algıya sahip oldukları görülmektedir.

“...Lupus hastası olduğum için avantajlı olduğumu düşünüyorum benim kullandığım ilaç bu hastalıkta da kullanılan bir ilaç o yüzden evet hastalık beni çok da korkutmuyor. Ben olumsuz etkilenmedim bilmiyorum.” (Beyaz)

Öznelerin görüşleri, bireylerin Covid-19 pandemisine ilişkin sahip oldukları izlenimlerin, kişisel deneyim ve değerlendirme kriterlerine bağlı olarak değiştiğini ortaya koymuştur. Yapılan araştırmaya ilişkin genel tutum ve algılara odaklanıldığında, öznelerin olumsuz beyanlarından doğan karamsar yaklaşımların ön planda olduğu görülmüştür.

Pandeminin Getirdiği Değişimler

Pandemi süreci, bireylerin yaşam pratikleri üzerinde değişimler yaratmıştır. Bu etki alanı insan hayatının bütünü üzerinde değişimlere neden olmakta ve yeni düzene uyum sağlama becerisi gerektirmektedir. Araştırma öznelerine yöneltilen araştırma soruları ve öznelerin bu sorulara karşılık gelen beyanları, sorun yelpazesinin genişliğini ortaya koymaktadır. Bu noktadan hareketle öznelerin görüşlerine dört alt başlıkta ve doğrudan alıntılama yoluyla yer verilmiştir.

Sosyal Yaşam Üzerindeki Etkiler

Pandemi sürecinin yol açtığı değişimler arasında en bariz farklılıkların sosyal yaşam dinamikleri üzerinde gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Süreç içerisinde küresel düzeyde bulaş hızını azaltıcı sosyal mesafe önlemlerinin uygulandığı bilinmektedir. Bu uygulamaların kronik hastalığa sahip bireylerin sosyal yaşamları üzerinde de önemli değişikliklere neden olduğu görülmüştür.

“Değişim derken sosyal hayatımız kalmadı. Şu an evdeyiz bir sosyal hayatımız maalesef yok...” (Turuncu)

“...Yasaklar kronik hastalar için çok daha fazlaydı normal insanlara göre. Bu yüzden dışarı çıkmak istesem de normal insanlar için yasak olmayan günlerde ben çıkamıyordum. Hem yaşa göre çıkılan saatler, kronik hastalarının çıkmaması gereken saatler ile çakışıyordu bu nedenle yaşamın yettiği zamanlarda bile kronik hasta olduğum için dışarı çıkamıyordum.” (Bordo)

Bazı özneler pandemiyle birlikte sosyal ilişkilerinde bir artış veya azalma yaşanmadığını, iletişim kurmuş oldukları bağlamın farklılaştığını ve bu süreçte yüz yüze iletişimin yerini teknolojik iletişim araçlarının aldığını ifade etmişlerdir.

“...Gerçek hayattaki arkadaşlarımızla genel olarak sanaldan da konuşuyoruz, sanal arkadaşlarımız da var bu yüzden pek bir değişiklik olmadı...” (Bordo)

Pandemi sürecinin etkilerine dikkat çekildiğinde öznelerin beyanları, sosyal yaşam dinamiklerinin çoğunlukla olumsuz etkilendiğini, iletişim ve etkileşim örüntülerinin sekteye uğradığını, çevre ile olan bağın zayıfladığını gözler önüne sermektedir.

Sağlık Hizmetlerine Etkileri

Kronik hastalığa sahip bireylerin, yaşam rutinleri içerisinde sağlık aktiviteleri gerçekleştirmek ve sağlık kuruluşlarına sıklıkla başvurmak durumunda oldukları bilinmektedir. Hal böyleyken bu bireylerin pandemi sürecinde sağlık hizmetlerine erişim düzeyleriyle ilgili olarak bilgi sahibi olmak önemlidir.

“Normal şartlarda biz hastanelere gidiyorduk ve uzun zaman bekleyip hizmet alabiliyorduk şimdi olumlu yönünü söyleyebilirim; telefonda ilaç yazdırıp kod alıp eczaneden alabiliyoruz. Normalde yapılmıyordu ve zaman kaybı oluyordu.” (Sarı)

Yukarıda doğrudan alıntı ile yer verildiği üzere bazı özneler sağlık hizmetlerine yönelik ihtiyaçları doğrultusunda olumlu deneyimler yaşadıklarını, pandemi nedeniyle sağlık sistemlerinde meydana gelen değişimleri yapıcı bulduklarını, sağlık personelleri ile kolaylıkla iletişim kurabildiklerini ve bu konularda zorluklarla karşı karşıya kalmadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak sağlık hizmetlerine duyulan ihtiyaç özelinde olumsuzluklarla karşılaştığını, sağlık kuruluşlarındaki yoğunluk nedeniyle gereksinimlerin giderilmediğini, pandeminin kişilerde yaratmış olduğu kaygı durumu sebebiyle sağlık kuruluşlarına başvurulmadığını, gelinen noktada sağlık ihtiyaçlarının ve rutin kontrollerin takibinin ev ortamında yapıldığını ifade eden özneler de bulunmaktadır:

“Sağlıkla ilgili ihtiyaçlarımı hastaneye gidemediğim için evde kontrol ediyorum. Kendim şekerimi ölçüyorum doktora söylüyorum onun üzerine bana uygun ilacı veriyor. Doktorum, “Eczanede şekerini ölçtür bana söyle” dedi. Aslında hastaneye gidip kan testi yaptırmamı istedi ama ben hastaneye gidip kan aldırmadım kan bölümü hiç güvenli değil diye korktuğum için gitmedim. İlacımın bitmesine birkaç gün kala hastaneye gitmemek için bir doz ilacı yarım yarım kullandığım zamanlar oldu. İlaçlarımı korkumdan dolayı geç temin ettim...” (Lila)

Öznelerin birçoğu yukarıda alıntılanmış olan görüşü destekleyici ifadeler kullanmıştır. Bu durum sağlık hizmetleri ekseninde yaşanan değişimlerin; ilaç temini, rutin kontroller ve erişim sorunları olduğunu ortaya koymaktadır. Öznelerin beyanları esas alındığında, kronik hastalar için sağlık hizmetlerinde yaşanan değişimlerin olumsuz karşılandığı anlaşılmaktadır.

Psikolojik İyilik Hali Üzerindeki Etkiler

Öznelerin paylaşımları göz önünde bulundurulduğunda, büyük bir çoğunluğunun pandemi süreciyle birlikte psikolojik anlamda kaygılı bir süreci deneyimledikleri anlaşılmaktadır. Bireylerin ruh sağlığı, psikososyal iyilik hali bağlamında ele alındığında; pandemi sürecinden olumsuz yönde etkilendikleri görülmektedir.

“...Hastaneye gitmeye korktum. Kızıma ne olur acaba diye korktum. Bir gün kalp çarpıntım oldu “Acaba kalp krizi mi geçiriyorum?” diye düşündüm. “Bana bir şey olunca kızıma kim bakacak?” diye düşündüm. Ölüm korkusu vardı.” (Lila)

Geniş bir perspektiften bakıldığında öznelerin görüşleri; pandemi sürecine ilişkin olarak olumsuz psikolojik etkileri, duyulan ölüm korkusunu, kaygı ve stres halini yansıtmaktadır. Kronik hastalıkları dahilinde halihazırda travmatik süreçler yaşamış olan bireylerin, Covid-19 pandemisi ile başa çıkma stratejileri daha zorlu bir hal almaktadır. Sağlık hizmeti ihtiyacı duyulmasına karşın hastane ortamına gidip hizmet almak istemeyen kronik hastaların göstermiş olduğu bu direnç; psikolojik nedenlerden kaynaklanan tutumların, fiziksel sağlıklarına da yansması anlamını taşımaktadır. Araştırma kapsamında elde edilen diğer bulgularda ise özneler arasında kaygı düzeyi düşük olan, ilk vakaların görülmesi ile başlayan süreçte iyi hisseden ancak ilerleyen süreçte olumsuz izlenimler edinen ya da en başından itibaren süreçten psikolojik olarak etkilenmediğini ifade eden kişiler de bulunmaktadır:

“Yani psikolojik olarak çok şey yapmadım, rahatım. Neden? Belki de hani o hastalığı yaşamadım diye. Herhalde bana biraz daha rahat geliyor, belki yaşasam daha tedirgin olurum ama şu an rahatım.” (Turuncu)

Öznelerin görüşlerine yer verildiği üzere, Covid-19 pandemisinin bireylerin psikolojik durumları üzerindeki etkileri barizdir. Ancak genç öznelerin pandemi sürecine ilişkin psikolojik açıdan etkilenme düzeyleriyle ilgili olarak kendilerine kıyasla daha yaşlı sayılabilecek öznelerden farklı deneyimlere sahip oldukları gözlemlenmiştir. Nitekim genç öznelerin çoğu psikolojik iyilik hallerinde pandemi öncesine kıyasla belirgin bir fark oluşmadığını belirtmiştir.

Ekonomik Yönden Etkileri

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda kronik hastalığa sahip bireylerin kaygı düzeylerindeki artışın ekonomik nedenlerden de kaynaklandığı görülmüştür. Bazı özneler bireysel ve toplumsal ekonomik kaygılarına dair bakış açısı sunmuştur.

“İş durumum da çok değişikliğe uğradı çünkü benim güzellik salonum var, beni çok etkiledi hem maddi hem de diğer türlü de etkiledi çünkü müşteri olmayınca canın sıkılıyor, giderleri düşünüyorsun, oraya gitmek ve beklemek zorundasın gelse de gelmese de...İş olarak biz zaten kapandık iki ay, şu an bile müşteri korktuğu için bizim sektör çok etkilendi. Benim kazancım neredeyse ¼'üne düştü yani kiramı ödeyemedim, sağ olsun dükkân sahibi yardımcı oldu. Gelir olarak evet çok düştü. Sosyal yardım almadık. Bu aydan sonra sanırım bir kira yardımı yapılacak deniliyor ama yapılacak mı yapılabilir mi bilmiyorum.” (Beyaz)

Bazı öznelerin sürecin ekonomik anlamdaki yıkıcı etkilerine maruz kalmadığı ise şu ifadelerden anlaşılmaktadır:

“Zaten devlet memuru mantığıyla çalıştığım için bizim için bir değişiklik olmadı ve hiçbir değişiklik olmadı. Hiçbir etkisi olmadı gelir durumumda, aynıydı.” (Pembe)

Yukarıda yer verilmiş olan ekonomik kaygılara ilişkin paylaşımların sektörel anlamda farklılık gösterdiği ve kronik hastalığa sahip bireyler üzerinde farklı deneyimlere ve algılara yol açtığı görülmüştür. Bu bağlamda, pandemi sürecinden olumlu veya olumsuz etkilenme durumu açısından çalışılan sektörün belirleyici bir ekonomik faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Kronik Hastalığa Sahip Bireylerin Önerileri

Bu bölümde öznelerin Covid-19 pandemi süreciyle ilgili olarak önerilerine yer verilmiştir.

Sağlık Düzenlemelerine İlişkin Paylaşımlar

Çalışma kapsamında özneler, pandemi sürecindeki sağlık düzenlemeleri ile ilgili olarak farklı paylaşımlarda bulunmuşlardır. Bu paylaşımların daha çok öneri niteliği taşıdığı, kronik hastalığa sahip bireyler için gerçekleştirilebilecek sağlık hizmetlerine ilişkin düzenlemeleri içerdiği görülmüştür.

“Kronik hastalar için mesela bizim alevlenme olduğu dönemlerde belirli bir şeyler yapılabiliyor ama öyle kronik hastalıklar var ki bunlar için sadece hastaneleri pandemi hastanesi değil de belirli semtlere göre klinik hastaneler yapmaları gerekiyor çünkü kanser hastaları var kemoterapi alamayan hastalar var mesela 5 yıllık ömrü olan insanlarsa bu 3’e düştü çünkü ilaçlarını alamadılar. Çoğu hasta ameliyat olmadı yani bunun için özel kliniklerin tekrar açılmasını isterdim mesela bakıyorsun çoğu pandemi hastanesi olarak yapıldı halbuki bazı hastaneleri hiçbir şekilde pandemiye bulaştırmadan eski halinde bırakıp 24 saat bu branşlarda hizmet verilebilir diye düşündüm. Evde sağlık hizmetleri yapılabilir. Sağlık ekipleri kronik hastaların evlerine gelerek numune alır ve tahlillerini yapar. Doktorlar da tahlil sonuçlarına bakarak uygun ilaçları yazabilirdi.”
(Kırmızı)

“Yani en azından aranıp sağlık durumumuz sorulabilirdi. Sokağa çıkmamız için bize de bir saat verilebilirdi. Sağlık çalışanları tarafından tahliller evde alınabilir kan tahlili yapılabilirdi.” (Siyah)

Yukarıda aktarıldığı üzere, öznelerin önerilerini çoğunlukla sağlık hizmetleri ile ilgili düzenlemeler oluşturmaktadır. Buna göre kronik hastaların, mevcut dezavantajlı durumları ile başa çıkabilmek için sağlık hizmeti düzenlemeleri yapılmasını ön koşul olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Sosyal Yardıma İlişkin Görüşler

Bazı özneler öneriler temelinde, sosyal yardımların önemine ve gerekliliğine vurgu yapmıştır.

“Devletin herkese yardım etmesi lazım adamın maddi durumu kötüyse mesela geçinemiyorsa mesela devlet niçin vardır bunun için vardır. Tamam bizim ihtiyacımız yok maaşımız var ama bazı insan karşılamıyor onlara üzülyorsun yani. Televizyondan görüyorsun adam aç susuz çocuklarına bakamıyor mesela bir tane geçinemeyen kişi eline yazıp intihar etmiş ben ona çok üzüldüm. Yazık değil mi yani? Devletin yapması lazım bu insanlar sonuçta bizim insanlarımız bunlar geçinmiyorsa sıkıntı yaşıyorsa sadece onların suçu değil ki, iş yoksa adam ne yapsın sonuçta devletin yardım etmesi lazım. Durumu iyi olmayanları arasaldı bizim iyi kötü maaşımız var ama durumu iyi olmayan geliri olmayan insanları aramaları lazım.” (Haki)

Kronik hastalığa sahip bireylerin büyük bir çoğunluğu pandemi sürecinde devlet eliyle sağlanacak sosyal yardımların önemini vurgulamışlardır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını, insanların yaşamları üzerinde önemli etkiler oluşturmaktadır. Ekonomik durum, sosyal hayat, fiziksel sağlık gibi pek çok unsur üzerinde etkisi bulunan mevcut salgın durumu, etkilenme düzeyi bağlamında düşünüldüğünde farklı dezavantajlı gruplar açısından önemli değişiklikler gösterebilmektedir. Nitekim Covid-19 hastalığına yakalanarak

yaşamını yitiren bireylerin büyük bir çoğunluğunun yaşlı veya kronik hastalığa sahip bireyler olduğu bilinmektedir. Bu durum, ilgili sorun alanlarına yönelik olarak alınacak önlemler bağlamında, bu dezavantajlı durumdaki gruplar için ayrı bir önemin gösterilmesi gerekliliğine işaret eder niteliktedir. Bireylerin Covid-19 pandemisini nasıl algıladıklarının, onu ne şekilde anlamlandırdıklarının ve bu süreçteki deneyimlerinin nasıl şekillendiğinin farkında olunması, alınacak önlemler adına çizilecek yol haritası için elzem bir nitelik taşımaktadır. Bu çalışma; pandemi sürecinden etkilenen dezavantajlı gruplardan biri olarak kronik hastalığa sahip bireylerin, Covid-19 salgını sürecine ilişkin algılarının ve deneyimlerinin derinlemesine bir ele alış ile keşfedilmesini amaçlamıştır.

Bulgularda da yer verildiği üzere, kronik hastalığa sahip bireylerin, Covid-19 pandemisi ile ilgili olarak yeterli düzeyde bilgi sahibi oldukları görülmektedir. Bu doğrultuda edinilen farkındalık ile bireyler, hastalıkları ile pandemi süreci arasında gerçekleşen olumlu ya da olumsuz etkilenme ilişkisini anlamlandırabilmektedir. Pandemiye ilişkin algıları çoğunlukla olumsuz yönde seyrettiğinden kronik hastalar, enfekte olmaları halinde virüsün sağlıkları üzerinde negatif etkilere yol açacağına bilincindedir. Bu bilinç, kronik hastalığa sahip bireylerin pandemiye karşı alınan sosyal mesafe, hijyen ve temizlik önlemlerini uygulama motivasyonunu artırmaktadır. Nitekim küresel düzeyde uygulanan sosyal mesafe önlemlerinin ve bireysel sorumlu davranışların hastalığın yayılması ve hastalık nedeniyle doğacak ciddi sonuçları önlemede başarılı olduğu vurgulanmaktadır (Davies ve ark., 2020). Bu durum esasında kronik hastalığa sahip bireylerin gerekli farkındalık dahilinde bu önlemlere uygun hareket ettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilmektedir. Bununla birlikte riskin nasıl algılandığını bilmek, risk iletişimi için etkili bir plan hazırlamak ve halkın tepkisini öngörebilmek noktasında önem arz etmektedir (Karasneh ve ark., 2021). Nitekim mevcut literatür, riski algısı yüksek kişilerin koruyucu davranışlarda bulunma olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Zhong ve ark., 2020).

Araştırmamızın bulguları, ilgili literatürde pandemi sürecinde kronik hastalığa sahip bireylerle gerçekleştirilmiş pek çok çalışmada ifade edilen benzer sonuçları ortaya koyar niteliktedir. Çalışmamızdan farklı olarak nicel araştırma yöntemi kullanılarak tasarlanan, Amerika Birleşik Devletleri'nde kronik rahatsızlıkları olan 630 hasta üzerinde yapılan ve hastaların COVID-19 pandemisi hakkındaki farkındalıklarını ve bilgi eksikliklerini gösteren çalışma, kronik rahatsızlıkları olan hastaların bilgi ve tutumlarının ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Wolf ve arkadaşları (2020) tarafından gerçekleştirilen bu çalışmanın bulguları, katılımcıların üçte birinin hastalık semptomlarını ve hastalığa yakalanmayı önleme yollarını doğru bir şekilde tanımlayabildiklerini göstermektedir. Yine Addis ve arkadaşlarınca (2021) gerçekleştirilen bir başka çalışmaya göre kronik hastalığa sahip bireylerin büyük bir çoğunluğu (%82,3) Covid-19'un bulaş riskini önleyebilmek adına bireylerin kalabalık yerlere gitmemesi ve toplu taşıma araçlarından kaçınılması gerektiği yönündeki bilgilere sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Aynı çalışmada bu bireylerin %41,2'sinin Covid-19 yayılımını önlemek için diğer insanlarla mesafelerini korumaları gerektiğine ilişkin farkındalık sahibi oldukları belirtilmiştir. Huynk ve arkadaşlarının (2020) yürüttüğü farklı bir çalışmada ise kronik hastalığa sahip bireylerin %68,4 gibi azımsanmayacak bir oranının Covid-19

ile ilgili yeterli düzeyde bilgiye sahip olduğu ifade edilmektedir. Tran ve Ravaud (2020)'un araştırmasının sonuçları ise kronik rahatsızlıkları olan yetişkinlerin, kendi bağlarıyla ilişkili riskleri ve enfeksiyonu önlemeye yönelik tutumları hakkında ayrıntılar içermektedir. Bu çalışmada kronik hastalığa sahip bireyler, temas türünden bağımsız olarak kendilerine sunulan tüm durumlarda fiziksel mesafeyi uygulayacaklarını bildirmektedir. Hastaların yaklaşık dörtte biri semptomatik kişilerle herhangi bir teması reddetmektedir. Singh ve ark. (2021)'nin yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre; çoğu katılımcı (%99,4) maske takma, el yıkama ve sosyal mesafe gibi önerilen önleyici tedbirlerin farkında olduğunu ve bunlara uyduğunu beyan etmektedir. Literatürde var olan araştırma sonuçları mevcut çalışmamızın bulguları dahilinde değerlendirildiğinde, kronik hastalığa sahip bireylerin Covid-19 hastalığına yönelik olarak yeterli düzeyde bilgiye sahip olma durumunun beklenen bir sonuç olduğu görülebilmektedir. Esasında bu durum, sosyal hizmet uzmanları açısından oldukça değerli bir kazanım olarak düşünülmelidir. Nitekim karşılaşmış olduğu sorun alanına yönelik olarak bireysel farkındalığı yüksek müracaatçı grupları ile mesleki çalışmalar gerçekleştirmek sosyal hizmet uzmanlarına avantaj sağlamaktadır. Sorunların farkında olan, onları tanımlayabilen, çözüme ilişkin alınabilecek önlemler hakkında yeterli düzeyde bilgiye sahip bireylerle yürütülecek bir güçlendirme ya da psikososyal destek çalışması, bu donanımlardan yoksun bireylerle gerçekleştirilecek çalışmalara oranla daha etkin ve işlevsel olma potansiyelini taşıyacaktır.

Covid-19 pandemisinin insan hayatında meydana getirdiği değişimden en fazla etkilenen kesimlerden biri hiç kuşkusuz kronik hastalığa sahip bireylerdir (Tiirinki ve ark., 2020). Nitekim araştırma öznelinin süreç içerisindeki deneyimleri de psikolojik, sosyal, fiziksel sağlık ve ekonomik anlamda etkilendiklerine işaret etmektedir. Ek olarak pandemi süreci, kronik hastalığa sahip olan birçok kişinin; yaşam tarzının bozulmasına (sağlıksız beslenme ve fiziksel hareketsizlik, uyku bozuklukları, stres ve kaygı) ve iyileştirici önlemlere ihtiyaç duymasına neden olmaktadır (Giuntella, Hyde, Saccardo ve Sadoff, 2021). Pandemi koşullarına rağmen kronik hastalığa sahip olan bireylerin bakım almaya devam etmesi, artan depresyon ve anksiyete tanıları dahil, COVID-19 ile ilişkili olmayan morbidite ve mortalitedeki artışı önlemeye ilişkin önemli bir niteliğe sahiptir (Chudasama ve ark., 2020). Saqip ve arkadaşlarının (2020) COVID-19 pandemisi sürecinde gerçekleştirilen karantina uygulamalarının, kronik hastalar üzerindeki etkilerini ortaya koymak üzere yaptıkları çalışmada; birkaç katılımcı dışında, katılımcıların tamamı (%98) karantinanın rutin yaşamlarını etkilediğini belirtmekte, %45'i ise sağlıklarını etkilediğini bildirmektedir. Singh ve ark. (2021)'nin Hindistan'da yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre; pandeminin etkileri fiziksel sağlığın ötesine geçerek hane gelirleri, bireysel geçim kaynakları, kişilerarası ilişkiler, baş etme becerileri, besin alımı ve diğer faktörler üzerindeki olumsuz etkileri de kapsamaktadır. Ankete katılanların yaklaşık üçte ikisi fiziksel aktivite yapmamış, hane geliri kaybı bildirmiş ve üçte biri ise işini kaybetmiştir. Pandeminin yol açtığı sorun yelpazesinin ve etki alanının bu denli geniş olduğu düşünüldüğünde kronik hastalığa sahip bireylerin biyopsikososyal ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Bu çalışmanın bulguları da kronik hastalığa sahip bireylerin yaşamış oldukları

sorunları ve hayatlarında karşılaşmış oldukları değişimleri ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Sosyal hizmet uzmanlarının bu değişimlerin farkında olmaları ve profesyonel hizmet sunumu noktasında kronik hastalığa sahip bireylerin ne gibi zorluklarla yüzleşmek durumunda kaldıklarını bilmeleri, etkili sosyal hizmet uygulamalarının planlanabilmesi adına faydalı olacaktır.

COVID-19 salgını, ülkelerin sağlık sistemleri üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmektedir (World Health Organization, 2020c). Salgın sürecinde kronik hastalığa sahip bireylerin sağlık ihtiyaçlarının yönetimi, kaynakların etkin kullanımı, virüs yayılımının önlenmesi sekteye uğramış bulunmakta, dolayısıyla bu durum birçok hizmetin durma noktasına gelmesi, sağlık hizmetlerine erişim ve sevklerin azalması, Covid-19 dışında patolojisi olan hastaların hastaneye yatışlarının azalması sonuçlarını doğurmaktadır. Yapılan çalışmada kronik hastalığa sahip bireylerin sağlık hizmetlerine erişim ihtiyaçlarının yüksek olduğu ancak sağlık hizmeti almaya yönelik taleplerinin düşük olduğu görülmüştür. Singh ve ark. (2021)'nin Hindistan'da kronik rahatsızlıkları olan kişiler ve sağlık hizmeti sağlayıcıları arasında yürüttükleri araştırmanın sonuçlarına göre; koronavirüs pandemisinin ve bununla ilgili karantina önlemlerinin sağlık hizmetlerine erişimi önemli ölçüde azalttığı belirlenmiştir. Bu bağlamda kronik hastalığa sahip bireylerin sağlık hizmetlerinden aktif biçimde yararlanmaları için sağlık politikalarının yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Kronik hastalığa sahip bireyler, her ne kadar sağlık politikalarından yararlanarak fiziksel sağlık ihtiyaçlarını giderebilmiş olsalar da bu bireylerin psiko-sosyal ve ekonomik gereksinimlerini göz önünde bulundurmamak ve buna yönelik müdahalelerde bulunmak önem arz etmektedir. Araştırma bulguları göz önünde bulundurulduğunda mevcut politikaların kronik hastaların sağlık hizmetlerine erişimi bakımından yetersiz kaldığı, alternatif sağlık politikalarının geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir.

Pandemi sürecinde devletler tarafından alınan önlemlere ve gerçekleştirilen kısıtlama tedbirlerine bağlı olarak ekonomik anlamda da pek çok sorunun ortaya çıktığı görülmektedir. İşgücü sorunu, ulaşımın aksaması, iş yerlerinin kapatılması, ticaret ve seyahatin kısıtlanması ve kara, hava ve deniz sınırlarının kapanması da pandemi sebebiyle meydana gelen ekonomik yavaşlamanın nedenleri arasındadır. Pandemilerin uluslararası çatışmalar, nüfusun yerinden edilmesi, artan sosyal gerilim ve ayrımcılık gibi önem arz eden sosyal ve politik etkileri de vardır (Shang, Li ve Zhang, 2021). Nitekim Gopalan ve Misra (2020) tarafından Hindistan'da gerçekleştirilen bir çalışma, pandemi süreciyle birlikte yoksullukta artışın yaşandığını, sosyo-ekonomik eşitsizliklerin şiddetlendiğini ve bu durumun sağlık ve beslenme endekslerini etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu durum pandeminin, fiziksel sağlık unsurlarının yanı sıra, insanların yaşamları üzerinde negatif sosyal ve ekonomik etkiler yarattığına dair de kanıt niteliği taşımaktadır. Sağlık düzenlemelerine ilişkin paylaşımların yanında katılımcıların sosyal yardımlar ekseninde değerlendirmeleri de gerekli olmaktadır. Ekonomik kaygılar doğrultusunda bireyler, pandemi sürecinin olumsuz koşullarına rağmen çalışma hayatını sürdürmektedir. Covid-19 pandemisi nedeniyle meydana gelen maddi yetersizlikler ile mücadele edilmesi, bireylerin refah düzeyini artıracak ve salgınla mücadelede motivasyonel anlamda katkı sağlayacaktır.

Sosyal hizmet meslek ve disiplini açısından ele alındığında araştırma bulguları, oldukça önemli bir çalışma zeminini işaret etmektedir. Kronik hastalığa sahip bireylerin pandemi süreci içerisinde yaşamış oldukları zorluklara çözüm üretmek adına gerçekleştirilecek çalışmalar, sosyal hizmet mesleği açısından da bir sorumluluk alanını doğurmaktadır. Hak temelli bir anlayış çerçevesinde ele alındığında pandemi sürecinde kronik hastalığa sahip bireylerin temel sağlık hizmetlerine erişim haklarının sınırlandığı ve bazı aksamaların yaşandığı görülmektedir. Sosyal hizmet uzmanlarının savunuculuk rolü kapsamında bu sorun alanına görünürlük kazandırması, pandemi sürecinde kronik hastalığa sahip bireylerin sağlık hizmetlerine erişim noktasında yaşayabilecekleri sorunların çözümü adına harekete geçirici rolüyle gerekli kişi ve kurumları aksiyon almaya teşvik etmesi gerekmektedir. Bu çerçeveden hareketle sosyal hizmet uzmanlarının kronik hastalığa sahip bireylere yönelik olarak sahip oldukları haklar ve faydalanabilecekleri hizmet modelleri ile ilgili bilgilendirici faaliyetler organize etmeleri, bu bireylere ve ailelerine yönelik olarak gerçekleştirilebilecek güçlendirme çalışmalarında ve eğitimlerde etkin bir rol üstlenmeleri beklenmektedir.

Pandemi sürecinde kronik hastalığa sahip bireylerin sosyal yaşamlarında belirgin şekilde gözlemlenen yüz yüze iletişim ve etkileşim eksikliği, bireylerin duygu durumları üzerinde de olumsuz bir etki oluşturmaktadır. Böylesi bir durumda bu bireylere yakın çevrelerinden sağlanabilecek sosyal desteğin ve profesyoneller tarafından sunulabilecek psikososyal destek hizmetlerinin de önemi artmaktadır. Sosyal hizmet uzmanlarının, pandemi sürecinde kronik hastalığa sahip bireyler ve aileleriyle gerçekleştirecekleri mesleki çalışmaların bu bilinçten hareketle planlanması ve özellikle bireylerin psikososyal iyilik hallerinin korunması ya da geliştirilmesi adına gayret gösterilmesi faydalı olacaktır. Ek olarak mevcut pandemi sürecinin yaratmış olduğu geleceğe ilişkin belirsizlik durumu ve halihazırda alınan önlemlerin ne kadar süre devam edeceği konusu, kronik hastalığa sahip bireylerde tedavi süreçlerine ilişkin olarak bir kaygının oluşması potansiyelini de doğurmaktadır. Böylesi bir durum içerisinde sosyal hizmet uzmanlarının kronik hastalığa sahip bireylere yönelik olarak pandeminin seyri, alınan önlemlerin hastalıkları üzerindeki muhtemel etkileri, tedavi olanaklarına erişim gibi farklı konu başlıkları hakkında bilgi sağlayıcı bir misyon üstlenmeleri yararlı görülmektedir. Bunun yanında pandemi koşulları içerisinde tedavi olanaklarından mahrum kalabilme riskiyle karşı karşıya olan kronik hastalığa sahip bireyler ile tedavi sunan kuruluşlar arasındaki bağlantıları kurmak, ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak ve bu bireylerin düzenli takibini gerçekleştirmek de sosyal hizmet uzmanlarının önemli rollerinden biri olarak düşünülebilmektedir.

Pandemi sürecinde kronik hastalığa sahip bireylerin iş hayatından çekilmek zorunda kalabildikleri ve çalışma düzenlerinde değişimlerin yaşanabildiği görülmektedir. Böylesi durumlarda maddi gelir kaybına bağlı olarak yaşam standartlarında düşüşlerin gözlenmesi ve sosyal yardımlara duyulan ihtiyacın artması gibi sonuçlarla karşılaşabilmektedir. Bu doğrultuda düşünüldüğünde kronik hastalığa sahip bireylerin sosyal ve ekonomik işlevselliklerinin sağlanabilmesi adına sosyal ve ekonomik destek hizmetlerinden faydalandırılması ve ailenin fonksiyonel yapısının korunabilmesi noktasında pandemi süreci boyunca bu hizmetlerin devamlılığının sağlanması önem arz etmektedir.

Bu noktada özellikle Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı sosyal hizmet merkezleri ve Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastanelerdeki tıbbi sosyal hizmet birimleri bünyesinde görev yapacak ve kronik hastalığa sahip bireylerin düzenli takibinden ve gerekli müdahalelerin sunulmasından sorumlu olacak bir çalışma ekibinin oluşturulması yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Yüz yüze etkileşimin azaldığı ve sosyal medyanın hayatımızda önemli bir yer edindiği pandemi sürecinde, kronik hastalığa sahip bireylerin mevcut durumları ve karşılaştıkları sorunlar ile ilgili olarak farkındalık sağlayıcı ve görünürlük kazandırıcı nitelikteki sosyal medya etkinliklerin organize edilmesi de makro düzeyde bir sosyal hizmet uygulaması olarak önemli görülmektedir. Nitekim pek çok ulusal kanalda yer alan ve farklı konu başlıklarına değinen kamu spotlarının da toplumu bilinçlendirme noktasında etkin rol oynadığını hatırlatmakta fayda vardır. Bu noktada içerisinde sosyal hizmet uzmanlarının da yer aldığı multidisipliner bir çalışma ekibi tarafından hazırlanacak kamu spotlarının, mevcut sorun alanları hakkında toplumu bilgilendirmek adına önemli bir katkı sunacağı ve kronik hastalığa sahip bireylerin lehine kazanımlar doğurabileceği düşünülmektedir.

Kronik hastalığa sahip bireylerin COVID-19 salgını sürecine ilişkin algıları ve deneyimlerinin aktarıldığı bu çalışmanın, bireylerin mevcut ihtiyaçlarına dair değerlendirmelerin yapılması ve politika geliştirme süreçlerinin hızlandırılması bakımından teşvik edici bir nitelik taşıdığı düşünülmektedir. Bu anlamıyla araştırma önemli görülmeyle birlikte, araştırmanın nitel paradigmaya bağlı kalınarak kurgulanmış olması sebebiyle genellenememe sınırlılığı bulunmaktadır. Bu nedenle daha büyük bir örneklem ile yürütülecek kapsamlı ve genellenebilir çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

ARAŞTIRMAYA İLİŞKİN ETİK BİLGİLER

Araştırma için İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığı'ndan 16.07.2020 tarihli ve 43037191-604.01.01-E.23952 sayılı etik kurul onayı alınmıştır. Araştırmanın gerçekleştirilmesi adına Sağlık Bakanlığı'ndan 06.06.2021 tarihinde gerekli araştırma izni alınmıştır.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

ÇATIŞMA BEYANI

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Addis, S. G., Nega, A. D., ve Miretu, D. G. (2021). Knowledge, attitude and practice of patients with chronic diseases towards COVID-19 pandemic in Dessie town hospitals, Northeast Ethiopia. *Diabetology & Metabolic Syndrome*, 15(3), 847–856.
- Akalu, Y., Ayelign, B. ve Molla, M. D. (2020). Knowledge, attitude and practice towards COVID-19 among chronic disease patients at Addis Zemen Hospital, Northwest Ethiopia. *Infection and Drug Resistance*, 13, 1949-1960.

- Akgül-Gök, F. ve Ölmez, Ş. (2021). Şizofreni tanısı olan erkeklerin ve eşlerinin yaşam deneyimlerine yönelik nitel bir araştırma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(1), 41-57.
- Aydın Engin, E., Yıldırım, F. ve Purutçuoğlu, E. (2021). Kronik hastalığa sahip çocukların psikososyal sorunları: pediatrik sosyal hizmet müdahaleleri odağında bir derleme. *The Journal of Current Pediatrics*, 19, 271-279.
- Aydos, S. ve Köksal-Akyol, A. (2020). Velayet kararlarında yürütülen süreç: uzmanlar ne düşünüyor? Ne yapıyor?. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(3), 904-930.
- Aykara, A. ve Akçay, S. (2010). Kronik hastalığı olan bireylerin toplumla bütünleşmelerinde sosyal hizmet uygulamaları. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 10 (1-2), 51-66.
- Cantekin, Ö. F. ve Arpacı, F. (2020). Covid-19 pandemisi ve sosyal hizmet. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(73), 1138-1146.
- Cheng, V. C. C., Lau, S. K. P., Woo, P. C. Y. ve Yuen, K. Y. (2007). Severe acute respiratory syndrome coronavirus as an agent of emerging and reemerging infection. *Clinical Microbiology Reviews*, 20(4): 660-694.
- Chudasama, Y. V., Gillies, C. L., Zaccardi, F., Coles, B., Davies, M. J., Seidu, S. ve Khunti, K. (2020). Impact of COVID-19 on routine care for chronic diseases: A global survey of views from healthcare professionals. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14(5), 965–967.
- Davies, N., Kucharski, A., Eggo, R., Gimma, A., Edmunds, W., Jombart, T. ve ark. (2020). Effects of non-pharmaceutical interventions on COVID-19 cases, deaths, and demand for hospital services in the UK: a modelling study. *The Lancet Public Health*, 5(7), e375-e385.
- Giuntella, O., Hyde, K., Saccardo, S. ve Sadoff, S. (2021). Lifestyle and mental health disruptions during COVID-19. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(9), 1-9.
- Gopalan, H. ve Misra, A. (2020). COVID-19 pandemic and challenges for socio-economic issues, healthcare and national health programs in India. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14(5), 757-759.
- Huynk, G., Nguyen, M. Q., Tran, T. T., Nguyen, V. T. Ve ark. (2020). Knowledge, attitude, and practices regarding COVID-19 among chronic illness patients at outpatient departments in Ho Chi Minh City, Vietnam. *Risk Management and Healthcare Policy*, 13, 1571–1578.
- İçağasioğlu Çoban, A. (2016). Çocukluk çağı diyabetinde sosyal hizmet. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 8, 19-24.
- İçişleri Bakanlığı. (2020). 65 Yaş ve Üstü ile Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Genelgesi (21 Mart 2020). Erişim Tarihi: 06.01.2021 <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-veustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokaga-cikmayasagi-genelgesi>

- Kara, E. (2020). KOVİD-19 pandemisindeki dezavantajlı gruplar ve sosyal hizmet işgücünün işlevi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 28-34.
- Karasneh, R., Al-Azzam, S., Muflih, S., Soudah, O., Hawamdeh, S. ve Khader, Y. (2021). Media's effect on shaping knowledge, awareness risk perceptions and communication practices of pandemic COVID-19 among pharmacists. *Research in Social and Administrative Pharmacy*, 17(1), 1897-1902.
- Krysik, J. L., & Finn, J. (2010). *Research for effective social work practice (New Directions in Social Work)*. United Kingdom: Routledge.
- Kubat Bakır, G. ve Akın, S. (2019). Yaşlılıkta Kronik Hastalıkların Yönetimi ile İlişkili Faktörler. *Sağlık ve Toplum*, 29(2), 17-25.
- Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Norman, R. A., ve Ruescher, L. (2009). *100 Questions & Answers About Chronic Illness*. Jones & Bartlett Learning.
- Özdemir-Ocaklı, B. ve Duyan, V. (2020). Yaşlı erkek hükümlülerin psiko-sosyal ihtiyaçları üzerine nitel bir inceleme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(4), 1547-1578.
- Pak, M. D. (2017). Nadir hastalıklarda sosyal hizmetin rolü. *Sağlık ve Toplum*, 27(3), 3-13.
- Patton, M. Q. (2001). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (3. Baskı). United Kingdom: SAGE Publications.
- Sandalcı, B., Uyaroğlu, O. A. ve Güven, G. S. (2020). COVID-19'da Kronik Hastalıkların Rolü, Önemi ve Öneriler. *Flora*, 25(5), 1-7.
- Saqib M., Siddiqui, S., Qasim, M., Jamil, M. A., Rafique, I., Awan, U. A., Ahmad, H. ve Afzal, M. S. (2020). Effect of COVID-19 lockdown on patients with chronic diseases. *Diabetology & Metabolic Syndrome*, 14(6), 1621-1623.
- Shang Y., Li, H. ve Zhang, R. (2021). Effects of pandemic outbreak on economies: evidence from business history context. *Frontiers in Public Health*, 9,632043, 1-12.
- Singh, K., Kondal, D., Mohan, S. ve ark. (2021). Health, psychosocial, and economic impacts of the COVID-19 pandemic on people with chronic conditions in India: a mixed methods study. *BMC Public Health*, 21(685),1-15.
- Sosyal Hizmetler Kanunu. (1983, 27 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 18059). Erişim Tarihi: 06.01.2021 <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18059.pdf>
- Stainsby, B., Howitt, S. ve Porr, J. (2011). Neuromusculoskeletal disorders following SARS: a case series. *The Journal of the Canadian Chiropractic Association*, 55(1), 32-39.

- Tiirinki, H., Tynkkynen, L. K., Sovala, M., Atkins, S., Koivusalo, M., Rautiainen, P., ve ark. (2020). COVID-19 pandemic in Finland- preliminary analysis on health system response and economic consequences. *Health Policy and Technology*, 9(4),649–662.
- Tran, V. T., Ravaud, P. (2020). COVID-19– related perceptions, context and attitudes of adults with chronic conditions: Results from a crosssectional survey nested in the ComPaRe e-cohort. *Plose One*, 15(8), e0237296, 1-13.
- Wolf, M. S., Serper, M., Opsasnick, L., O'Conor, R. M., Curtis, L. M., Benavente, J. Y, ve ark. (2020). Awareness, attitudes, and actions related to COVID-19 among adults with chronic conditions at the Onset of the U.S. Outbreak: A cross-sectional survey. *Annals of Internal Medicine*, 173 (2),100-110.
- World Health Organization. (2020a). Novel coronavirus (2019-nCoV) situation report -1 (website) Erişim Tarihi: 06.01.2021 https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4_21
- World Health Organization. (2020b). Information note on COVID-19 and noncommunicable diseases. Erişim Tarihi: 13.06.2021 <https://www.who.int/publications/m/item/covid-19-and-ncds>.
- World Health Organization. (2020c). Coronavirus disease 2019 (COVID-19): situation report, 51. Erişim Tarihi: 13.06.2021 <https://apps.who.int/iris/handle/10665/331475>
- Yanardağ, U. ve Selçuk, O (2020). COVID-19 pandemi sürecinde sosyal hizmet. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-2.
- Yanardağ, R., Özkan, Y. ve Yalçındağ, F. N. (2021). Kronik üveit hastalığı olan çocuğa sahip ebeveynlerin covid-19 pandemisi sürecine ilişkin deneyimleri. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 17, 38-58.
- Yavuz, K. (2020). Effects of COVID-19 Pandemic on future of social policy. *The Journal of Social Sciences*, 45(45): 181-193.
- Zhong, B., Luo, W., Li, H., Zhang, Q., Liu, X., Li, W. ve ark. (2020). Knowledge, attitudes, and practices towards COVID-19 among Chinese residents during the rapid rise period of the COVID-19 outbreak: a quick online cross-sectional survey. *International Journal of Biological Sciences*, 16(10), 1745-1752.